

I.- PHAN THANH GIÒN T&# T&# T

Tình hình n&#c Vi&#t càng ngày càng sôi đ&#ng khi quân Pháp xu&#t hi&#n và t&#n công Đà N&#ng r&#i Gia Đ&#nh vào gi&#a th&# k&# 19. Sau khi Pháp chi&#m K&# Hòa (Gia Đ&#nh) ngày 25-2-1861 và M&# Tho ngày 12-4-1861, đ&#u tân Khâm sai đ&#i th&#n Nguy&#n Bá Nghi (thay Nguy&#n Tri Ph&#ng b&# th&#ng trong tr&#n Chí Hòa) dâng s&# xin ngh&# hòa, tri&#u đình b&#i r&#i, nh&#ng v&#n ch&#a có đ&#i sách c&# th&#. Vua T&# Đ&#c ra l&#nh cho Nguy&#n Bá Nghi "tùy ti&#n mà làm" và m&#t l&#nh cho thân sĩ Nam K&# n&#i lên kháng Pháp. Tr&#ng Đ&#nh đ&#c vua T&# Đ&#c phong làm Qu&#n c&#, c&#m đ&#u l&#c l&#ng ch&#ng Pháp &# Biên Hòa. T&#i Gia Đ&#nh, Phan Văn Đ&#t và Lê Cao Đồng đ&#ng ra hô hào kháng chi&#n ch&#ng ngo&#i xâm.

Pháp ti&#p t&#c chi&#m Biên Hòa ngày 15-12-1861, r&#i chi&#m Bà R&#a ngày 8-1-1862, chi&#m Vĩnh Long ngày 22-3-1862. T&#ng đ&#c Tr&#ng Văn Uy&#n b&# ch&#y. Lúc b&#y gi&# hai bên đ&#u mu&#n th&#ng thuy&#t. Tri&#u đình Hu&# càng ngày càng lúng túng vì trong khi Pháp t&#n công và chi&#m đ&#t t&#i Nam K&#, ch&#n đ&#ng ngu&#n cung c&#p lúa gạo cho c&# n&#c, thì t&#i B&#c K&#, Lê Ph&#ng n&#i d&#y và bành tr&#ng m&#nh. Ph&#n ng&#i Pháp, t&# ngày 1-12-1861, Phó đô đ&#c Louis Bonard (1805-1867) thay Phó đô đ&#c Joseph Charner (1797-1869) c&#m đ&#u quân đ&#i vi&#n chinh Pháp. Bonard nh&#n th&#y r&#ng Pháp thi&#u l&#c l&#ng đ&# chi&#m đóng m&#t vùng đ&#t r&#ng l&#n h&#n, do đó, ông c&# trung tá h&#i quân Simon ra Thu&#n An (Hu&#) bàn chuy&#n th&#ng thuy&#t. C&#i cùng, tri&#u đình Hu&# c&# Phan Thanh Gi&#n và Lâm Duy Hi&#p làm chánh phó s&# toàn quy&#n đ&#i th&#n vào Gia Đ&#nh đ&# ngh&# hòa.

Cu&#c th&#ng l&#ng kéo dài trong 20 ngày, đ&# đ&#n k&#t qu&# là hai bên ký k&#t hòa &#c ngày 5-6-1862, đúng 60 năm sau khi Nguy&#n Phúc Ánh th&#ng nh&#t đ&#t n&#c, th&#ng đ&#c g&#i là hòa &#c Nhâm tu&#t, g&#m 12 đ&#u kho&#n, v&#i nh&#ng đ&#m chính nh&# sau: &# Vi&#t Nam, giáo sĩ Pháp và Tây Ban Nha đ&#c t&# do truy&#n đ&#o và dân Vi&#t Nam đ&#c t&# do theo đ&#o (đ&#u 2); Vi&#t Nam nh&#ng cho Pháp ba t&#nh Biên Hòa, Gia Đ&#nh, Đ&#nh T&#ng và đ&#o Côn Lôn, tàu buôn Pháp và Tây Ban Nha đ&#c t&# do đi l&#i trên sông C&#u Long (đ&#u 3); Vi&#t Nam ch&# đ&#c nh&#ng đ&#t cho n&#c khác v&#i s&# &#ng thu&#n c&#a hoàng đ&# Pháp (đ&#u 4); ng&#i Pháp và Tây Ban Nha đ&#c quy&#n đ&#n buôn bán &# Đà N&#ng, Ba L&#t và Qu&#ng Yên, ng&#c l&#i ng&#i Vi&#t Nam đ&#c t&# do buôn bán &# h&#i c&#ng hai n&#c đó (đ&#u 5), Vi&#t Nam ph&#i tr&# cho Pháp và Tây Ban Nha 4 tri&#u đ&#ng chi&#n phí trong vòng 10 năm. M&#i đ&#ng đ&#c tình b&#ng 72% l&#ng b&#c (đ&#u 8) ...

Sau hòa &#c Nhâm tu&#t, Nam K&# ch&# còn ba t&#nh miền Tây thu&#c tri&#u đình Vi&#t Nam. Đ&#c bi&#t ba t&#nh n&#y hoàn toàn b&# cách ly v&# đ&#ng b&# v&#i lãnh th&# Vi&#t Nam, vì n&#u đ&#i t&# b&#c xu&#ng Nam, qua kh&#i t&#nh Bình Thu&#n, t&#nh cu&#i cùng c&#a miền Trung, là ba t&#nh miền Đông Nam K&#

v a m i b m t vào tay Pháp, r i m i đ n ba t nh mi n Tây. Tri u đình ch có th liên l c v i ba t nh mi n Tây b ng đ ng bi n mà thôi.

Hòa c Nhâm tu t không đ c tri u đình Hu hoan nghinh. Hai s gi b khi n trách, nh ng cu i cùng vua T Đ c v n phê chu n. Lâm Duy Hi p b cách ch c và t tr n sau đó không lâu. Phan Thanh Gi n b cách l u, xu ng làm t ng đ c Vĩnh Long đ ti p t c th ng l ng v i Pháp. Đi u n y ch ng t lúc đó tri u đình Hu t c m th y không đ kh năng s đ ng l c l ng quân s tái chi m ba t nh đã m t. Ti p t c th ng l ng v i Pháp là vi c làm vô ích vì lúc đó chính ph Pháp c ng quy t ti n chi m toàn b Nam K .(1)

Th y v n đ ng Gia Đ nh không đ c, theo đ ngh c a Tr ng Đ ang Qu ,(2) vua T Đ c g i m t phái đoàn g m 60 ng i qua Pháp và Tây Ban Nha th ng thuy t. Phái đoàn do Phan Thanh Gi n làm chánh s , Ph m Phú Th làm phó s và Ng y Kh c Đ n là b i s , kh i hành ngày 4-7-1863 và đ n Paris cu i tháng 8. Mãi đ n ngày 7-11-1863, phái đoàn m i đ c Pháp hoàng Napoléon III (1808-1873, hoàng đ Pháp 1852-1871) ti p ki n. Tri u đình Pháp không bác b ý ki n bàn l i các đi u kho n trong hòa c 1862 nh ng h a s tr l i trong vòng m t năm. Phái đoàn ti p t c sang Tây Ban Nha y t ki n n hoàng Isabella II (1830-1904, tr vì 1833-1868), r i tr v vào tháng 3-1864.

Vi c th ng l ng không có k t qu nh ng c Phan Thanh Gi n và Ph m Phú Th đ u đã h c h i đ c nhi u đi u m i l trong chuy n đi n y. Chính vì v y, khi v n c, Phan Thanh Gi n cũng nh Ph m Phú Th , m i ng i đ u dâng s lên vua T Đ c và tri u đình đ ngh canh tân x s nh ng không đ c ch p thu n. Phan Thanh Gi n đã than r ng:

"T ngày đi s đ n Tây kinh,
Th y vi c Âu châu ph i gi t mình.
Kêu r đ ng bang mau th c d y,
H t l i n n ch ng ai tin."(3)

Sau đó, tri u đình Pháp g i trung tá h i quân Gabriel Aubaret (1825-1894) sang làm lãnh s Pháp t i Hu . Aubaret đã t ng Vi t Nam, bi t nói ti ng Vi t, r t yêu chu ng văn hóa Vi t Nam, và ông có khuynh h ng mu n cho Vi t Nam chu c l i ba t nh Nam K . Cu c th ng l ng l ng gi a Phan Thanh Gi n và Aubaret đ đ n m t th a c m i ngày 22-6-1864, g m các đi u chính: Pháp tr ba t nh nh ng b o h c sáu t nh Nam K ; Pháp gi và đóng quân i Sài Gòn, M Tho, Th D u M t; m i năm Vi t Nam tr cho Pháp 2 tri u quan trong vòng 40 năm; và các giáo sĩ đ c t do truy n đ o.(4)

Tháa ác náy bá phán đái á Viát Nam cũng nhá á Pháp. Triáu đánh Viát cho là quá náng, nháng ván cháp thuán, trong khi Pháp ái nói ráng há bá thiát thái nên bác bá, và đát khoát giá ái hòa ác cũ.

Trong khi đó, Phan Thanh Gián xin háu trí năm 1865. Năm náy ông đác 69 tuái. Cháng nháng không cháp thuán, vua Tá Đác còn cá ông làm Kinh ác đái thán á Nam Ká, đáng trá sá á Vĩnh Long. Phan Thanh Gián xin vua trá ái huân công cho bán đáng nghiáp là Lâm Duy Hiáp cũng bá cách chác nhá ông. Vua phê chuán và truy phong ái các sác phong cũ cho Lâm Duy Hiáp. Vào Vĩnh Long mát thái gian, Phan Thanh Gián ái xin háu trí án náa vì lý do sác kháe. Ông cũng bá vua Tá Đác tá chái, xuáng chiáu trách cá, và yêu cáu ông tiáp tác sá máng đác giao phó.

Tình hình bang giao Viát Pháp càng ngày càng căng tháng. Phó đô đác Pierre Paul Marie de la Grandière (1807-1876) thay thá Louis Bonard vào giáa năm 1863. De la Grandière gái ngái ra Huá vào tháng 3-1866 nói ráng "ba tánh Vĩnh Long, An Giang, Hà Tiên đáa thá xa cách, bán trám cáp tháng qua ái, điáu đó không tián cho cá hai chính phá. Váy xin đá cho Pháp cai trá luôn cá ba tánh đó đá trá điát ká cáp và sá bá hát bái khoán."(5) Nháng ngái bá Pháp gái "bán trám cáp" là nháng kháng chián quân đáng bán doanh á ba tánh mián Tây, rái tung quân đánh Pháp á ba tánh mián Đông đã mát vào tay Pháp. á thá yáu, triáu đánh Huá tiáp tác tháng áng.

Tháng 3-1867, De la Grandière gái ngái ra Huá án náa, áp ái yêu cáu náy và đòi tián bái tháng niên khoán cháa trá. Triáu đánh Huá không trá bái khoán, không nháng ba tánh mián Tây, và còn yêu cáu chuác ái ba tánh mián Đông. Trong khi đó, tái Paris, Rigault de Genouilly (1807-1873) lên làm Bá tráng Hái quân. De Genouilly đã táng cám quân đánh Viát Nam, rát có tham váng đánh chiám Nam Ká, hát sác nâng đá ká hoách cáa De la Grandière, quyát chiám ba tánh mián Tây.

Ngày 20-6-1867. De la Grandière đám theo 1200 quân đán Vĩnh Long. Khi chián thuyán Ondine cáa y đáu cách thành Vĩnh Long khoáng 100 m, De la Grandière sai mát sĩ quan mang tái háu thá cho Phan Thanh Gián, buác phái giao ba tánh mián Tây, vián cá ráng kháng chián quân Viát Nam đát bán doanh tái ba tánh náy đá tán công Pháp tái ba tánh mián Đông.

Trác sá viác bát ngá, Phan Thanh Gián xuáng thuyán cáa viên Phó đô đác Pháp tháng

Ông Giòn. Khi bị t y cáng quyát dùng vũ lác cáng chiám đát đai, Phan Thanh Gián đành nháng bá đá tránh đá máu vô ích. Ông chá yêu cáu Pháp đáng giát hái dân lành và đá cáa trong kho lái cho triáu đánh Huá. Khi Phan Thanh Gián trá vá thành, thì thành đã bá Pháp chiám. Sau đó An Giang và Hà Tiên cũng rái vào tay Pháp.

Sau khi ba tánh mián Tây lát vào tay Pháp, Phan Thanh Gián viết biáu trán tình dâng lên vua Tá Đác, tuyát thác và uáng thuác đác tá kát liáu đái mình. Ông qua đái ngày 15-7-1876.(6) Đái ý lái biáu cáa Phan Thanh Gián đác Liát truyán ghi lái nhá sau:

"Nay gáp nán lán, nháng viác hung báo bày ra trên đát. Ác khí tràn đán biên cáng. Viác Nam Ká đã đán lúc không sao ngăn đác. Thán nghĩ phái chát, không dám sáng đá làm nhác Hoàng tháng. Xin Hoàng tháng, là ngái bác lám cá kim, lo đán viác trá loán, đáng tâm hiáp lác vái các bác thân hián trong ngoài, và cán thán đán ý Trái. Xin tháng ká khán cùng, láp mát đá án đáy đá trác sau; xin hãy đái dây, thay bánh! Nhá thá, thá lác may ra còn cáu ván đác. Thán lúc lâm chung lòng đau đán, không biát nói gì hán, chá biát lau nác mát, hy váng ráng cái ao ác kia đác thành táu."(7)

Trác khi tá trán, Phan Thanh Gián hái háp gia đánh, đán con cháu không đác cáng tác vái Pháp và viết nháng lái trán trái sau cùng vá tang lác cáa ông: "Minh sinh thánh tánh, nhác vô, áng thá: Hái nhai lão thá sinh tánh Phan chi cáu." (8) (Hãy bá tám triáu đi không cán có, náu không bá, chá nên đá: linh cáu ngái hác trò già á góc bián há Phan.)

Đác tin Phan Thanh Gián tuyát thác tá tá, bác sĩ Le Coniat cáa Hái quân Pháp đác gái đán giúp cáp cáu nháng vô hiáu. Phó đô đác Da la Grandière viết thá chia buán cùng gia đánh vái nháng lái lá hát sác kính cán và háa sán sàng giúp đá con cháu cá Phan trong phám vi khán náng cáa y. De la Grandière ra lánh cho mát pháo hám kéo chiác ghe trên đát quan tài nhà ái quác Viát Nam, vá tán nái ông sinh tráng, làng Báo Thánh (Vánh Long), gán cáa Ba Lai (mát trong chín cáa cáa sông Cáu Long); đáng thái cá mát toán quân danh đá tián đáa ngái đái thá anh hùng đán nái an nghỉ cuái cùng rát tráng thá. Trên bia má cáa Phan Thanh Gián, theo lái đán cáa ông, con cháu chá ghi nháng dòng chá đán gián: "Láng Khê Phan lão nông chi má".(9)

Nháng lái trên tám triáu và trên má chí Phan Thanh Gián cháng nháng biáu lá tánh tình khiêm tán gián đá cáa ông, mà còn cháng tá ông đã tiên liáu nháng gì sá xáy đán cho ông sau khi qua đái, và ông đã biát cách tá xá đá tránh cho triáu đánh và con cháu khái phái gáp khó khăn trong viác lo láng háu sá cho ông.

II.- CH T V N CH A H T CHUY N

Cái ch t c a Phan Thanh Gi n mang nhi u ý nghĩa. Ý nghĩa rõ nét đ u tiên là ông nh n h t trách nhi m đ m t ba t nh mi n Tây thay cho vua T Đ c. "Th n nghĩ ph i ch t, không dám s ng đ làm nh c Hoàng th ng." Th mà Phan Thanh Gi n v n b vua T Đ c ra l nh "c p h t quan t c và đ c xóa tên trong bia ti n sĩ". (10)

Vi c làm n y c a vua T Đ c ch ng qua là đ tránh l i, ch Phan Thanh Gi n hoàn toàn theo đúng đ ng l i c a tri u đnh. Tr c h t, công vi c ngo i giao c n ph i có s c m nh quân s m i đ thành công. Trong khi đó, n c ta vào giai đ n n y so v i Pháp v m t l c l ng quân s , chi n thuy n cũng nh v õ khí, hoàn toàn th y u. Không đ l c l ng đ i kháng, vua T Đ c ph i nghĩ đ n chuy n ngh hòa, c Phan Thanh Gi n đi th ng thuy t. "Bí quy t" duy nh t đ ngh hòa trong th y u là nh ng b , và ch c ch n tri u đnh Hu cũng nh vua T Đ c mu n Phan Thanh Gi n nh ng b t i thi u mà thành công t i đa. Đó là đi m khó c a Phan Thanh Gi n.

C Phan Thanh Gi n làm đ i di n Vi t Nam th ng thuy t v i Pháp v v n đ Nam K , vua T Đ c còn có m t n ý kín đáo là Phan Thanh Gi n là nhà đ i khoa b ng Nam K , đ c dân chúng mi n Nam tr ng v ng. N u Phan Thanh Gi n có nh ng b gì thì đó là do m t ng i mi n Nam quy t đ nh và dân chúng mi n Nam đ trách c tri u đnh Hu . S phân công n y giúp cho nhà vua tránh trách nhi m tr c tri u đnh và dân chúng, nh t là dân chúng Nam K . Cũng nh tr ng h p vua T Đ c m t l nh cho sĩ phu Nam K ch ng Pháp, nh ng nhà vua không ch u trách nhi m v ngo i giao v i Pháp, và tr c công lu n, đó ch là nh ng cu c kháng chi n t phát c a dân chúng.

Đi u n y rõ ràng nh t trong th a c năm 1864 gi a Phan Thanh Gi n v i Aubaret. Aubaret đ n Hu đ th ng l ng. Hu là kinh đô, n i sinh ho t c a tri u đnh và hoàng cung nhà Nguy n. Ch c ch n trong quá trình bàn th o gi a hai bên, Phan Thanh Gi n ph i nhi u l n tr c ti p tham kh o ý ki n v i vua T Đ c, có th còn ph i t ng trình và tham kh o hàng ngày. Nh th Phan Thanh Gi n không th t ý nh ng b Aubaret trong th a c n y mà không có ý ki n c a nhà vua. M t trong nh ng đi u kho n quan tr ng c a th a c Aubaret là Pháp tr ba t nh mi n Đông nh ng b o h c sáu t nh Nam K . Th a c n y đã b tri u đnh ph n đ i chi u l và cu i cùng đã đ c vua T Đ c ch p thu n. Nh th , ý t ng v vi c Pháp b o h Nam K đã có ngay t i tri u đnh Hu .

Sau khi thà a c Aubaret b t thành, vua T Đ c c Phan Thanh Gi n vào Nam làm Kinh l c s năm 1865. Phan Thanh Gi n đã hai l n xin ngh h u vì tu i già, tr c cũng nh sau khi vào Nam l n n y, nh ng không đ c. S sách không vi t ra, nh ng có th lúc đó ch ng có v quan nào ch u nh n m t trách nhi m n ng n mà h bi t s không thành công, và còn chu c h a vào thân. Ngoài ra, ch c ch n ai cũng bi t r ng trong th y u, ng i th ng thuy t không th làm gì khác h n là ph i nh ng b , mà nh ng b thì ch c ch n s b khi n trách.

Phan Thanh Gi n đã qua Âu Châu, đã t n m t ch ng ki n s c m nh quân s c a Pháp. Ông bi t có ch ng c cũng th t b i nên ông ch p nh n nh ng b , đ tránh đ máu binh sĩ và dân chúng m t cách vô ích. Trong vi c nh ng b n y, có m t chi ti t c n chú ý: khi Phan Thanh Gi n t pháo thuy n Pháp tr v thành Vĩnh Long, thì ng i Pháp đã chi m thành r i. V y câu h i đ t ra là ph i chng trong lúc đang th ng thuy t, ng i Pháp đã dùng võ l c chi m thành r i, và Phan Thanh Gi n đ c tin n y nên đành nh ng b , ch th t s ông không tr c ti p giao cho Pháp thành Vĩnh Long?

D u sao, mi n Tây đã m t và quan Kinh l c đ i th n ph i tr c ti p ch u trách nhi m. Ông ch n ph n thi t h i n ng nh t cho mình và l y cái ch t đ đ n n núi sông. Phan Thanh Gi n là nhà Nho th hi n ch "trung" c hai nghĩa, nghĩa h p và nghĩa r ng.

Ch "trung" nghĩa h p là trung v i vua, trung v i ng i mà mình đang ph c v .(11) Th mà nh trên đã vi t, chính vua T Đ c đã đ l i hoàn toàn cho Phan Thanh Gi n và ra l nh đ c tên ông kh i bia ti n sĩ, đ làm gi m b t s t c gi n c a dân chúng. Có th vua T Đ c cũng kh tâm l m, nh ng nhà vua th b t bu c ph i lên án Phan Thanh Gi n đ gi th di n tri u đình. [Nghĩ mình ph ng di n qu c gia, /Quan trên ng m xu ng, ng i ta trông vào. Truy n Ki u câu 2591-2592.]

Ngoài ra, đ a vào Nho giáo, h c gi Tr n Tr ng Kim (1882-1953) đã gi i thích ch "trung" m t cách r ng rãi h n: "Hai ch trung quân không nên theo nh ng i ta th ng v n hi u là ch trung v i ng i làm đ làm v ng mà thôi, nh ng có th theo nghĩa r ng là trung v i cái quân quy n trong n c. Theo nghĩa r ng y thì b t c vào th i đ i nào, hai ch trung quân v n có nghĩa chính đáng. Có lòng trung y thì dân m i yên và n c m i tr , mi n là quân quy n không trái v i lòng dân."(12) Quân quy n đ đây t ng tr ng ch đ đang gi vi c cai tr đ t n c, dân chúng, và "quan h đ n v n m nh c a m t xã h i, m t dân t c".(12) Ch tr ng chính tr trên đây c a Đ c Kh ng T (551-478 TCN), v V n th s bi u c a Nho giáo, còn đ c Đ c M nh T (372-289 TCN), v Á thánh Nho giáo, đ a đi xa h n: "Dân vi quý, xã t c th chi, quân vi khinh." (Dân là quý, xã t c là th , vua là nh).(13) Theo ch tr ng "dân vi quý", thì trung v i dân m i đúng là trung.

V y khi ch n cái ch t sau khi ba t nh mi n Tây l t vào tay Pháp năm 1867, Phan Thanh Gi n đã th c hi n c hai m c tiêu cùng m t lúc: th nh t ông làm "Lê Lai li u mình c u chúa", ch u trách nhi m thay cho vua T Đ c; th nh ông b o v nhân m ng và tài s n dân chúng mi n Tây. Ông đã h t s c c g ng đi u hòa s khác bi t v quan đ m chính tr c a nhà vua và tri u đình v i quy n l i thi t th c c a dân chúng, nh ng cu i cùng th t b i, nên ông đã hy sinh thân m ng đ tri u đình và dân chúng, cũng nh h u th ch ng giám cho lòng trung c a ông v i vua, v i dân v i n c, ch không ph i ông "tham sinh ú t" (ham s ng s ch t). Đó là ý nghĩa cao c c a vi c Phan Thanh Gi n t ti t. Đó cũng là lý do sâu xa mà dân chúng Nam K nói riêng và dân chúng Vi t Nam nói chung đ i đ i bi t n Phan Thanh Gi n. Trong bài "Văn t l c t nh sĩ dân tr n vong", Nguy n Đình Chi u (1822-1888), m t nhà trí th c yêu n c n i ti ng c ng tr c mi n Nam, đã ca t ng Phan Thanh Gi n: "Ít ng i đ ng xem t m b ng phong th n, Phan h c sĩ h t lòng m u qu c..."(14) Ngoài ra, Nguy n Đình Chi u còn làm bài th khóc Phan Thanh Gi n nh sau:

"Non n c tan tành h b i đâu?
R u r u mây tr ng đ t Ngao châu.
Ba tri u công cán vài hàng s ,
Sáu t nh c ng th ng m t gánh trâu.
Tr m B c ngày chi u tin đ i p v ng,
Thành Nam đêm qu nh ti ng quyên s u.
Minh sanh chín ch lòng son t c,
Tr i đ t t đây m c gió thu." (15)

Sau c n bi n lo n, tri u đình nhà Nguy n cũng th y rõ n i oan c a Phan Thanh Gi n nên năm 1886, đ i thi i vua Đ ng Khánh (tr 1885-1888), tri u đình đã quy t đ nh khai ph c nguyên hàm và ghi l i tên ông trên bia ti n sĩ đ t Văn mi u Hu . Trong b Li t truy n (so n xong năm 1889), các s quan nhà Nguy n đã nh n xét v Phan Thanh Gi n, ng i đã t ng làm t ng tài Qu c s quán, nh sau: "Phan Thanh Gi n ăn c chính h u, luôn luôn liêm khi t. Khi t i ch c, ông chăm chú và khôn ngoan, có can đ m nói s th t. Th ba đ i vua [Minh M ng, Thi u Tr , T Đ c], đ c tôn kính, Khi ông vào làm kinh l c Nam K trong m t th i th vô cùng khó khăn, ông đã có can đ m nh n sai l m [?] r i t t ; vi c đó k khác không dám làm. Xét theo l i s cu i cùng, ông r t có lòng trung ái. H n m a, ông h c r ng bi t nhi u. Nh ng lúc nhàn r i, khi vua T Đ c phê bình các tri u th n, vua đã cho văn c a h Phan là c , nhã. Các quan Nam K sau ông, không ai sánh đ c v i ông..." (16)

III.- L I B XUY N T C

"...Các quan Nam Kỳ sau ông, không ai sánh đäc väi ông..." Phan Thanh Giän chäng nhäng là nhà đäi khoa bäng đäu tiên cäa miền Nam, mà ông còn täng träng cho hào khí miền Nam. Vì vậy, khi cän tiêu diệt hào khí miền Nam, khi cän đánh säp giäi trí thäc miền Nam đä buäc hä đi vào khuôn khổ đäc tài đäng trä, đäng Lao Đäng Viät Nam (LĐVN), tän thân cäa đäng Cäng Sän Viät Nam (CSVN), läi mät län näa kät täi Phan Thanh Giän. Vì c CSVN kät täi Phan Thanh Giän träi qua ba thäi kỳ tùy theo chế träng chính trä giai đäng cäa hä.

1. THäi Kỳ NĂM 1945

Khi cäp quyän tay nhà Nguyän năm 1945, đäng LĐVN tìm tät cä các cách mä lä nhà Nguyän đä biän minh cho cuộc đäo chánh cäa hä, cäc läc lên án nhà Nguyän đã đäu hàng Pháp, làm mät Viät Nam và làm tay sai cho Pháp, đäng thäi kät täi tät cä nhäng ai cäng tác väi nhà Nguyän. Mät trong nhäng đäi quan đäi trí u vua Tä Đäc liên hä đän vì c sáu tänh Nam Kỳ mät vào tay Pháp là Phan Thanh Giän. Vì c đä kích trä thành cao trào khi đäng LĐVN phát đäng cuộc kháng chiến chäng Pháp vào ngày 19-12-1946, đä kích đäng lòng yêu näc cäa dân chúng. Đây là chế träng chung cäa đäng LĐVN. Vì c täp trung chế träch riêng vào cá nhân Phan Thanh Giän näi bät vào thäi kỳ sau năm 1954 ở Bäc Viät.

2.- THäi Kỳ SAU NĂM 1954

Täp chí Nghiên cứu Lịch sử Hà Nội vào các năm 1962, 1963 đã mä cuộc thảo luận về Phan Thanh Giän. Trong số 55 xuất bản vào tháng 10-1963, ông Trần Huy Liệu (17) viết bài täng kết, đã nhän đänh về Phan Thanh Giän như sau: "Phan [Thanh Giän] träc sau vän rơi vào thät bại lịch sử, phän läi nguyän väng và quyän läi täi cao cäa dân tộc, cäa nhân dân."(18)

Không kä cách sä đäng täng lä lòng "thät bại lịch sử" (vì có ai äa thích hay chế träng thät bại đâu mà läp ra hay theo chế träng thät bại?), câu hỏi đät ra là täi sao đän lúc đó läi xäy ra cuộc tranh luận về Phan Thanh Giän trên täp chí Nghiên cứu Lịch sử, và Trần Huy Liệu đã kết luận như trên?

Đäng giäi mã câu hỏi này, có läc cän trä läi hoàn cän chính trä Bäc Viät sau năm 1954. Hiäp đänh Genève (20-7-1954) täm thäi chia hai näc Viät Nam ở vĩ tuyến 17. Đäng LĐVN cai trä ở phía Bäc và chính phủ Quốc gia cäm quyän ở phía Nam. Lúc đó näc ta xäy ra cuộc xáo trộn dân số hai chiäu ngäc nhau: Khoäng mät triệu người tä miền Bäc (gäm cä công chức) di cä vào Nam,

và khoáng dái 500.000 ngái tá mián Nam (gám cá cán bá cáng sán) táp kát ra Bác.

Trong khi chính phá mián Nam án đánh đá c viá c đánh cá đáng bào mián Bác vào Nam, thì đáng LĐVN lúng túng trong viá c sáp đát đái sáng đáng bào mián Nam chuyán ra Bác, vì nói chung đái sáng kinh tá Bác Viát khó khăn hán á Nam Viát, nhát là vì Bác Viát bá áp đát nán kinh tá chá huy cáng sán. Hác sinh, cán bá, tháng binh, cá binh sĩ và sĩ quan Nam bá bát mãn chính sách chuyên chá cáa đáng LĐVN, đã nái lên phán đái á nhiáu nái, khoáng tá năm 1956 đán 1958. Chá đá Hà Nái phái nhá nháng nhán vát uy tín cáa mián Nam ra Bác nhá Nguyán Văn Trán, Tô Ký đán xoa diáu, thuyát phác và dáp yên. (Vá ván đá náy, xin đác quyán sách cáa ngái trong cuác: Viát cho Má á Quác hái cáa Nguyán Văn Trán, Nxb. Văn Nghá, California, 1995.)

Lúc đó, tái Liên Xô xáy ra sá thay đái lãnh đáo. Joseph Stalin (1879-1953), bí thá thá nhát đáng Cáng Sán Liên Xô (tá 1924-1953), qua đái ngày 5-3-1953. Nikita Khrushchev (1894-1971) lên thay (tá 1953-1964). Trong ngày bá mác (25-2-1956) Đái hái thá 20 đáng CSLX tái thá đô Moscow, Khrushchev trình bày đá tài "Vá sá sùng bái cá nhân và háu quá" (On the Cult of Personality and its Consequences), đã kách liát tá cáo Joseph Stalin là mát tên đác tài tàn ác giát ngái, phám nhiáu sai lám trong thá chián thá nhá cũng nhá trong chính sách nái trá và ngoái giao, nhát là Khrushchev đá kách mánh má chá tráng sùng bái cá nhân cáa Stalin. Bài phát biáu náy làm cho toàn thá thá giái sáng sát. Bài viát đá c giá mát, không đá c công bá ra ngoài, nháng chá vài ngày sau, báo chí Tây pháng đáng tái nháng nét chính cáa bài náy, và vài tuán sau thì bá Ngoái giao Hoa Ká có đáy đá bán đách ra Anh văn bài náy. Vá pháng dián ngoái giao, Khrushchev đáa ra chá tráng "sáng chung hòa bình" (peaceful coexistence) giáa các nác không cùng chá đá chính trá, giái tán Văn phòng Thông tin Cáng sán (Cominform) ngày 17-4-1956.

Chá tráng cáa Khrushchev gây ra cuác kháng hoáng trám tráng giáa hai nác lán trong khái cáng sán là Liên Xô và Cáng Hòa Nhân Dân Trung Hoa, đáng thái gây ra nháng tranh cãi trong đáng LĐVN. Trong hái nghá Uá ban Trung áng đáng LĐ háp tá ngày 19 đán 24-4-1956 tái Hà Nái đá nghiên cáu nghá quyát Đái hái 20 đáng CSLX, nhóm cáng rán do Lê Duán (1907-1986), Lê Đác Thá (tên thát là Phan Đình Khái, 1911-1990) đáng đáu, không tán thành láp tráng mám máng cáa Liên Xô. Tiáp theo hái nghá náy, là cuác háp các cán bá cao cáp và trung cáp tái Câu Lác Bá Quân Nhân á Hà Nái tá 28-4 đán 3-5-1956 đá nghiên cáu nghá quyát Đái hái 20 đáng CSLX, và nghiên cáu nháng ý kián cáa Uá ban Trung áng đáng LĐVN váa mái háp xong. Tá hai cuác háp náy đáa đán sá hình thành hai khuynh háng mâu thuán nhau trong nái bá đáng LĐVN.

Khuynh háng thá nhát gám nháng ngái chá tráng cáng rán, cáng quyát cháng chá nghĩa

xét lỗi và cho rừng khỉ xã hội chủ nghĩa phải tiến bộ o lạc cách mạng đánh đổ khỉ tởn bởn và đö quöc. Nói rõ hơn, khuyến khích quyát tâm thực hiện chuyên chính vô sản, sản xuất sản phẩm o lạc cách mạng để chiám chính quyền, nghĩa là phải tiến hành chiến tranh tiến công miền Nam để thắng nhất định nước dßi sự cai trị của cộng sản.

Khuyến khích thißnhì gồm những người tán thành quyát nguyện của Đßi hội 20 của đảng CSLX, cộng vũ lực sản xuất chung hòa bình giữa các nước có chếßđß chính trị khác nhau, khuyến khích phát triển kinh tế, nâng cao mức sản xuất của nhân dân, mở rộng thị trường do dân chủ, tôn trọng pháp luật, công bằng xã hội, hạnh phúc của nhân dân. Như thế, theo khuyến khích của Bộ và Nam Việt Nam có thể cùng nhau sản xuất chung, và cùng nhau thißđua phát triển kinh tế, thực hiện dân chủ, để tấtßđó đều tranhßđß cách ôn hòa thắng nhất định nước. Nói cách khác, nhóm này chủ trương không nên tiếnßđánh miền Nam.

Khuyến khích thißnhßt gồm tấtßnhững ai chủßngßlỗi quan điểm của họ là theo chủ nghĩa xét lỗi, theo Khrushchev hoặc theo Tito (1892-1980, lãnhßđß Nam Tư). Khuyến khích thißnhßi nhóm thißnhßt là bßo thiß, giáoßđßu, Stalinist, Maoist. Hai khuyến khích này chủßngß nhau, tranhßchßp với nhau trên quan điểm đểßngßlỗi của đảng LĐ, chủßđây không phải là vấnßđß chủßngß đảng LĐ, chủßngß chủß nghĩa Mác-Lê, chủßngß cộng sản đểß thay thế bßng chủß đß tß do dân chủ. Đểß biệt không có sự phân chia thành từng nhóm chính danh rõ rßt, hoặc có chủßngß lĩnh riêng, mà chủß tranh luận, vấnßđßng, tß cáo lỗi nhau.

Khuyến khích thißnhßt do Lê Dußn chủßđßu, gồm đa số ủy viên trong Bộ chính trị đảng LĐ sau Đß hội 3 của đảng này tại Hà Nội từ ngày 5 đến 10-9-1960. Khuyến khích thißnhßi gồm những nhân vật trong Ủy ban Trung ương đảng và đa số giớiß miền Nam tiếpßra Bộ chỉß Bßng Công Trường (nguyên quán Huế, 1905-1986), Tôn Thất Tùng (nguyên quán Huế, 1912-1982), Tô Quang Bộßu (nguyên quán Nghệ An, 1910-1986), Ung Văn Khiêm (nguyên quán An Giang, 1910-1991), Đặng Bộßch Mai (nguyên quán Bà Rịa, 1905-1964). Trong số này, sốßi và sốßi biệtßnhßt là Ung Văn Khiêm và Đặng Bộßch Mai vì hai ông đang giữßnhßngß vị trí chính trị trọng yếu trong chếßđß Hà Nội. Hai ông này là những lãnhßđß Nam tiếpßra Bộ chỉß sau năm 1954.

Như thế, sau việc phânßđßi năm 1955-1956 của những người miền Nam tiếpßra Bộ chỉß, nay hiện tạißngß Nam tiếpß tái phátß một mặt đểß chính trị cao cấp hơn, nên đảng LĐVN rútßloßngßi. Do đó, đểß chủßnhß đểßnhßngß của các nhân vật miền Nam, thì cần phải tìm cách triệtßhß uy tín của họ, triệtßhß cái hào khí miền Nam qua biểußtrßngß lịch sử. Phải chăng vì vậy mà Lê Dußn và nhóm chủßngß rßn trong đảng LĐVN chủß tìnhßđß tßi và vấnßđß Phan Thanh Giới đểß chủßnhß bß đß luận và chủßnhß cáo gißi trí thựcß miền Nam? Phải chăng đó là lý do sâu xa đểß vấnßđß tranh luận về Phan Thanh Giới trên tạpß chí Nghiên cứuß lịch sử tại Hà Nội trong hai năm 1962-1963, và đißđß bài báoß đã đểß cß sốß nß cho Trường Huy Lißu trên sốß báoß tháng 10-1963?

Cần chú ý là däi chä đo CSVN, cho đän năm 2004, "mäi cä sä truyän thông đäu näm trong sä sä häu hoäc kiäm soát cäa đäng Cäng Sän, các cä quan nhà näc, hoäc quân đäi và nhiäu nhà báo thäc thi viäc kiäm duyät..."(19) Do đó, các cuäc häi thäo hay tranh luän däi chä đä cäng sän đäi loäi nhä cuäc tranh luän vä Phan Thanh Giän năm 1963 trên täp chí Nghiên cäu läch sä không phäi tình cäng uänhiên mà có, mà phäi có länh cäa Ban Văn hóa Tä täng Trung äng đäng thì Trän Huy Liäu mäi dám đäa ra, và đäng nhiän bän täng kät phäi luôn luôn theo sát chä träng đäng läi cäa đäng LäĐVN täc đäng CSVN.

Kät quä sä khäi cäa cuäc tranh chäp trên đây trong näi bä đäng LäĐVN vào thäp niên 60 thä kä träng cä Bäc Viät là hai ngäng iä miän Nam là ông Ung Văn Khiêm bä mät chäc bä träng ngoäi giao tháng 1-1963 và ông Däng Bäch Mai bä đäu đäc chät ngay trong mät cuäc häp täi Quäc häi Hà Näi năm 1964. Cuäi cùng ai cũng biät là nhóm cäng rän đã mä ra "Vä án Tä chäc chäng Đäng, chäng Nhà näc ta, đi theo chä nghĩa xét läi hiän đäi và làm tình báo cho näc ngoài" đä đäp yän nhóm ôn hòa träng cä khi tiän hành cuäc cäng chiäm miän Nam.(20)

3. THäI Kä SAU 1975

Câu chuyän vä Phan Thanh Giän tiäp täc sau năm 1975. Khi cai trä miän Nam, nhà cäm quyän cäng sän Hà Näi xóa tên Phan Thanh Giän ä tät cä các tänh thä miän Nam, tên đäng hay tên träng. Täi Đà Näng, träng tä thäc Phan Thanh Giän bä täch thu và đäi tên thành träng Lê Häng Phong. Täi Cän Thä, cäng sän cũng đäi tên träng län nhät miän Tây mang tên Phan Thanh Giän thành träng Châu Văn Liêm và thä tiêu ngay bäc täng cä Phan. Viäc làm näy mang mät ý nghĩa đäc biät ä miän Nam.

Ai cũng biät Cän Thä là mät trung tâm văn hóa län cäa miän Tây nam Viät Nam. Lúc bäy giä, trung tâm văn hóa Cän Thä đäi väi miän Tây giäng nhä trung tâm văn hóa Sài Gòn đäi väi miän Đông, Huä đäi väi miän Trung và Hà Näi đäi väi miän Bäc. Đa sä nhän tài và trí thäc miän Tây, trong giäi trí thäc Viät Nam Cäng Hòa träng cä năm 1975, đäu xuät thân tä träng Phan Thanh Giän Cän Thä. Do đó, đäp tan danh tiäng Phan Thanh Giän, cũng nhä đäp tan danh tiäng träng Phan Thanh Giän Cän Thä là viäc làm cän käp cäa CSVN đä chän đäng hän änh häng cũng nhä xóa tan hän tâm tình liên đäi giäa nhäng trí thäc miän Nam qua ngäi träng thân yêu mà hä đã träi qua trong tuäi thanh xuân.

Tuy nhiên, cäng sän đã không đät đäng cä mäc tiêu näy. Cäng sän có thä đäp täng Phan Thanh

Giới, có thể xóa tên tr&#ng Phan Thanh Giới ở Đà Nẵng, ở Cần Thơ, những công sự không thể và không bao giờ có thể trở về quê hương và hình ảnh Phan Thanh Giới ra khỏi trái tim của các công nhân sinh tr&#ng Phan Thanh Giới ở Đà Nẵng và tr&#ng Phan Thanh Giới ở Cần Thơ nói riêng, cũng như người miền Nam và người Việt Nam nói chung.(21)

Sau việc kiện án Phan Thanh Giới trên tạp chí Nghiên cứu Lịch sử năm 1963 ở Hà Nội, và sau việc xúc phạm và đập phá tr&#ng c&# Phan năm 1975 tại Cần Thơ, vào thời điểm mà lúc ông Nguyễn Văn Linh làm tr&#ng bí thư (từ 1986 đến 1991), CSVN mở cuộc hội thảo "khoa học" tại Bình Trị, nguyên quán của Phan, năm 1987, đưa đến kiện qu&# là yêu cầu nhà nước "ph&#c h&#i danh d&#i" cho Phan Thanh Giới.(22)

Tiếp theo là cuộc hội thảo ở Vĩnh Long vào tháng 11-1994 trong đó có 15 bên tham luận của Ban tuyên giáo Trung ương Bình Trị, của nhiều nhà nghiên cứu đưa phòng cũng như thành phố Hồ Chí Minh (Sài Gòn) và Hà Nội. Ông Phan Huy Lê đã "thay mặt Ban chấp hành và Đoàn thể" tr&#ng kiện cuộc hội thảo này như sau: "Qua cuộc hội thảo này, chúng ta thấy rõ những mặt hạn chế và bất cập của Phan Thanh Giới, những đóng góp của chúng ta cũng trân trọng ghi nhận những công hiến tích cực của ông trong toàn bộ cuộc đời và sự nghiệp, đánh giá cao nhân cách và phẩm chất cao quý của ông."(23)

Chín năm sau, vào ngày 16-8-2003, tại Sài Gòn (đổi tên thành Thành phố Hồ Chí Minh từ sau năm 1975), tạp chí X&#a và Nay cùng Hội Khoa Học Lịch Sử Việt Nam và Hội Đồng Khoa Học Xã Hội TPHCM đã phối hợp tổ chức cuộc tọa đàm "Th&#k XXI nhìn về nhân vật lịch sử Phan Thanh Giới".

Trong cuộc hội thảo này, với sự hiến định của ông Võ Văn Kiệt, chủ tịch tr&#ng CSVN, đổi biên các tỉnh Vĩnh Long, Bình Trị "nêu nguyện vọng là nhà nước nên xem xét và cho phép đổi tên tr&#ng Phan Thanh Giới, tr&#ng h&#c Phan Thanh Giới, sửa chữa bổ sung kiến thức về Phan Thanh Giới trong các sách giáo khoa, giáo trình để đồng đều đồng bào, nhân dân ta hiểu Phan Thanh Giới hơn và đặt ông vào đúng vị trí trong lịch sử, trong đời sống văn hóa của nhân dân ta."(24)

Trở về năm 1975 ở miền Nam và trở về năm 1954 trên toàn quốc, Phan Thanh Giới luôn luôn được vinh danh một cách trân trọng. Với việc yêu cầu nhà nước công sự "ph&#c h&#i danh d&#i" cho Phan Thanh Giới có nghĩa là việc h&#c Phan Thanh Giới chỉ do nhà nước công sự chỉ tr&#ng và chỉ tr&#ng này rõ ngay từ việc bày ra cuộc tranh luận trên tạp chí Nghiên cứu Lịch sử trong các năm 1962-1963. Việc yêu cầu này là phải lập đi lập lại nhiều lần, chỉ ng t&#

nhà nác CSVN r&t "chú tâm" đ&n tráng h&p Phan Thanh Gi&n. Nói cho cùng, nhóm lãnh đ&o CSVN ở Hà N&i ch&ng m&y quan tâm đ&n vai trò Phan Thanh Gi&n trong l&ch s& b&ng vi&c lo ng&i hào khí mi&n Nam và s& ph&c h&ng c&a gi&i trí th&c mi&n Nam, mà bi&u táng là nhà khoa b&ng ti&t tháo Phan Thanh Gi&n.

Trác nh&ng đòi h&i c&a dân chúng mi&n Nam, B& chính tr& đ&ng CSVN v&n gi&im l&ng, tránh né v&n đ&. Ch& có U&ban Nhân dân t&nh B&n Tre đã xây đ&ng m&t ngôi đ&n th& Phan Thanh Gi&n, kích thác 7m X 7m t&i p Th&nh Ngh&ã, xã B&o Th&nh, huy&n Ba Tri, t&nh B&n Tre. Đ&n th& n&y đác khánh thành ngày 4-5-2004 cùng v&i m&t b&c táng Phan Thanh Gi&n b&ng đ&ng nói r&ng ph&c ch& t& b&c táng cũ đã có t& trác năm 1975.(25)

Ch&c ch&n vi&c n&y ph&i đác s& ch&p thu&n c&a Hà N&i. Đây là m&t đ&ng tác gi& đ& ch&ng t& nhà c&m quy&n đã c& g&ng s&a sai theo đ& lu&n dân chúng, t&m th&i xoa đ&u nhân tâm mi&n Nam. Ngoài ra, xây đ&ng m&t ngôi đ&n th& nh& t&i sinh quán Phan Thanh Gi&n còn nh&m m&c đích h& th&p giá tr& c&a nhà yêu nác đ&i khoa b&ng mi&n Nam, ch& nhà c&m quy&n c&ng s&n nh&t quy&t không ph&c danh tráng trung h&c đã t&ng mang tên ông ở C&n Th&, đ& c&t đ&t n&h h&ng truy&n th&ng văn hóa trác đây c&a tráng n&y, nghĩa là c&a c& mi&n Tây Nam Vi&t, vì đ&ng CSVN luôn luôn lo s& hào khí ngùn ng&t c&a đ&t pháng Nam, m&t mi&n đ&t giàu có v& c&a c&i v&t ch&t cũng nh& t&m lòng nhân h&u hào hi&p mà táng tr&ng là Phan Thanh Gi&n.

IV- K&T LU&N

Phan Thanh Gi&n là nhà đ&i khoa b&ng đ&u tiên c&a mi&n Nam, su&t đ&i LIÊM BÌNH C&N CÁN,(26) ph&ng s& đ&t nác, ph&ng s& dân t&c. S&ng đái ch& đ& quân ch&, ông ph&ng s& quân quy&n nh&m tr& nác yên dân, ch& không ph&i ch& ph&ng s& cá nhân nhà vua, và ông luôn luôn đ&t quy&n l&i c&a dân chúng lên trên h&t. Tuy b& giáng ch&c nhi&u l&n, nh&ng Phan Thanh Gi&n v&n t&n t&y ph&c v& dân chúng đái ba tri&u vua và đ&n đ&n đác tr&ng đ&ng. Bị t& th& nác suy y&u, không có cách gì cáng ch&ng l&i ngo&i xâm, ông v&n can đ&m nh&n nhi&m v& ngoài biên cáng, và cu&i cùng ông đã ch&n pháng cách gi&i quy&t l&i nh&t cho dân và ch&p nh&n ph&n thi&t thời nh&t cho mình, t& danh v&ng cho đ&n thân m&ng c&a ông.

Nói cho cùng, ba t&nh mi&n Tây, ho&c sáu t&nh mi&n Nam nói chung l&t vào tay Pháp, cũng ch& m&i là giai đán đ&u c&a cu&c đ&ng đ& Vi&t Pháp vào th& k& 19. Trác cáng đ&ch xâm lăng, nhà Tr&n đã hai l&n b&ng& kinh đô Thăng Long cho quân Mông C& vào th& k& 13, l&c láng Tây S&n cũng đã b&ng& thành n&y vào cu&i th& k& 18 cho quân Thanh, đ& r&i sau đó qu&t ngác th& c&, giành l&i đ&t đai đã b& t&m chi&m. N&u qu& th&t tri&u Nguy&n có k& sách lâu dài

chúng quân Pháp xâm lăng, thì mất sáu thành miền Nam chia phần là mất kinh đô (như Thăng Long thì nhà Trần), chia phần là mất đất đai, và còn có các hải đảo chiếm được của người xâm. Tuy nhiên, vào tháng 19, đứng kháng với thực dân Pháp, người Việt đã đi tới đất đai khác, từ Nam ra Bắc, rồi từ Bắc vào tận kinh đô Huế. Điều này không thể tránh khỏi vì lúc đó người ta còn trong tình trạng lạc hậu, trong khi người Pháp đã rất tiến bộ sau cuộc Cách mạng khoa học vào cuối thế kỷ 18.

Vậy đất đai của Phan Thanh Giản chia như thế nào ba miền miền Tây để tránh đổ máu trong toàn cuộc chiến Việt Pháp vào tháng 19, so sánh với hành động của nhà Trần và của các ông Tây Sơn trước đây, thì việc làm của Phan Thanh Giản chia ông rất sáng suốt, nhất là ông bỏ toàn tính mạng và tài sản của dân chúng, để nêu tri ân đình có phương cách thâm hậu ở miền Tây thì miền Tây vốn nguyên vẹn quy hoàn vẹn tri ân đình. Điều biết hẳn rằng, dù Phan Thanh Giản chia là mất nhỏ, ông đã chia ông cái hùng khí và hào khí của vị tướng lãnh ngoài mặt trận, đó là thành mất thì chia theo thành.

Vào cuối thế kỷ 20, nhà cầm quyền Cộng Hòa Xã Hội Chủ Nghĩa Việt Nam đã âm thầm ký kết hai hiệp định về đất đai và nhượng bộ cho Cộng Hòa Nhân Dân Trung Hoa. Đó là Hiệp định về biên giới trên đất liền Việt Nam - Trung Quốc ký kết tại Hà Nội ngày 30-12-1999, và Hiệp định phân định lãnh hải, phân chia quyền lợi trên vùng biển Việt và biển Kinh ngày 25-12-2000. Trên đất liền, số diện tích đất đai nhượng cho tay CHNDTH chia đất xác định rõ, còn trên biển, người ta mất khoảng 8% diện tích vùng biển Việt, nhượng đất đai vùng biển khoảng 10.000 km².

Thử so sánh hai số việc: trong thế kỷ 19, và để cứu dân vô tội, mất vùng đất đai ngoài biên giới như Phan Thanh Giản, chia huy mất quân các vùng đất, chia mất ba miền miền Tây, với việc chia mất đất đai chính trị của CSVN và của bộ máy cầm quyền Hà Nội, nhượng người thì người hào đã nhượng chiếm nhượng hai đất đai của sông sông trên thế giới là Pháp và Mỹ, rồi âm thầm ký kết nhượng đất đai và nhượng bộ cho người bang để bỏ toàn quyền lợi và quyền lợi của tài phe nhóm, thì bên nào có tội trước của dân và trước của lịch sử? Ngoài ra, Phan Thanh Giản ý thức đất đai nhượng mất ba miền miền Tây là nỗi đau to lớn của dân tộc nên ông lấy cái chết của chính mình để đền nghĩa đất đai bào. Trong khi đó, thế kỷ 20 chính trị của CSVN làm mất biết bao nhiêu diện tích đất đai và biển cả, nhất là làm mất vùng Nam Quan lịch sử (mất người đèo chi n lịch sử đất đai ngăn chặn Bắc phương), rồi giết người mất tin tức cho đất đai khi bắt phát hiện, rồi kiêu cách thanh minh, chia cãi và chia chẻ.

Trên việc việc Phan Thanh Giản với ba miền miền Tây, cuối cùng, tri ân đình nhà Nguyễn và CSVN để người người công đạo lợi cho Phan Thanh Giản. Bởi vì bên cầm quyền luôn luôn có dân chúng. Nhà cầm quyền có thể thay đổi, nhưng lòng dân Việt Nam trước sau là một, không bao giờ thay đổi. Bởi vậy, khi nào, dân chúng Việt Nam cũng luôn luôn tôn trọng đạo lý,

tôn trọng sự thật, sáng suốt biết ơn và vinh danh những anh hùng liệt sĩ đã thực hiện hy sinh vì hạnh phúc thiết thực của dân chúng. Một người ngoại quốc đã đưa ra nhận xét: "Trên bình diện chính trị, ông [Phan Thanh Giới] không thua kém người nào của Pháp, những trên bình diện đạo lý, ông là người cao quý, có tất cả những đức tính đặc biệt của Việt Nam người xưa."(27)

Không những người Việt chúng ta những đức tính của Phan Thanh Giới, mà người Việt còn biết đến Phan Thanh Giới, vì Phan Thanh Giới là người suốt đời, trong bất cứ cương vị nào, đã tận tâm phục vụ quyền lợi của dân tộc cho đến khi chết. Tâm lòng của Phan Thanh Giới là tâm lòng vàng chói riêng thiên thu, mãi mãi sáng ngời qua không gian, thời gian và nhân gian. Mà thời vàng thì sẽ chỉ là.

Trần Gia Phụng
(19-6-2004)

CHÚ THÍCH

1. Tài liệu nghiên cứu Phan Thanh Giới trong bài này dựa vào Đệ Nhất Nam chính biên liệt truyện (chủ Nho) quyển 25.(Việt t: Liệt truyện). Người viết sử dùng hai bản để so sánh. Thứ nhất, bản để của Nguyễn Phụng, trong sách 82 năm Việt sử, Huế: Đệ Nhất Học Sĩ Phạm, 1963, tt. 181-188. Thứ nhì, Đệ Nhất Nam chính biên liệt truyện, bản để của Nxb. Thuận Hóa, Huế, 1993, t.p 4, tt. 37-46. Về các chi tiết khác, dựa vào hai tài liệu chính là Việt Nam sử lược của Trần Kim và 82 năm Việt sử của Nguyễn Phụng.

2. Trần Đăng Qu (1794-1865): t là Diên Phụng, hiêu là Đuan Trai, Quê Khê, người làng Mộ Khê, huyện Bình Sơn, Quảng Ngãi, đỗ hoàng tử (cử nhân) năm 1819 (kế mỗ), làm quan ba đời vua (Minh Mạng, Thiệu Trị, Tự Đức), từng làm thống đốc Bình, và cuối cùng lên đến Cận chánh đời đời hoàng đế, Công mnh hoàng đế, hàm Thái B, tể tướng Tuy Quê Công, hiu trí năm 1863. Ông là người chủ trương quy t liệt chế Pháp.

3. Trích từ Phạm Văn Sơn, Việt sử tân biên quyển 5, tập thống, Sài Gòn: Tủ Sách Sĩ Học Việt Nam, 1962, tr. 238.

4. Tài liệu viết về đời sống và đức biết về thủa của Aubaret, theo Nguyễn Phụng, sđd. tt.

75-99.

5. Nguyễn Pháng, sđd. tr. 92.

6. Theo các tài liệu Việt Nam, Phan Thanh Giới ná trán ngày 5 tháng 7 năm đánh máo tác 4-8-1867. Ở đây, ngái viát theo tài liệu của Alfred Schreiner trong Abrágá de l'histoire d'Annam, Sài Gòn: 1906, tr. 288. Theo các sách, sau khi mát mián Tây ngày 20-6-1867, Phan Thanh Giới ná tuyát thác 15 ngày rái tá trán. Tá ngày 20-6-1867 đán 5-7-1867 là đúng 15 ngày. Ngoài ra, Alfred Schreiner căn cứ vào các tài liệu của các ngái trong cuộc đá viát lái nên có thể chính xác hơn. Phái cháng ở đây có sự lám lán giữa 5-7 đáng lách và âm lách. Xin tán nghi đá tìm hiểu thêm.

7. Lịch truyện, Nguyễn Pháng dách, sđd. tt. 187-188.

8. Nguyễn Q. Thế ng -- Nguyễn Bá Thế, Tá đán nhân vật lịch sử, in lán thứ tá, Hà Nội: Nxb. Văn Hóa, 1997, tr. 797.

9. Alfred Schreiner, sđd. tr. 288.

10. Cao Xuân Dác, Quốc triáu đáng khoa lác, Trúc Viên Lê Mạnh Liêu dách, Sài Gòn: Nxb. Bá Quốc Gia Giáo Dác, 1962, tr. 31.

11. Tinh thần trung quân mù quáng đác thể hiện trong một câu nói nổi tiếng đác láu truyện là: "Quân số thán tá, thán bát tá bát trung; phá số tá vong, tá bát vong bát hiáu." (Nghĩa là: Vua báo bá tôi chết, bá tôi không chết là không trung; cha báo con chết, con không chết là không hiáu.) Câu náy tháng đác gán cho là giáo đáu Nho giáo. Thát ra câu náy là của thái tá Phù Tô. Nguyên khi Tán Thủy Hoàng (trá vì 221-210 TCN) tá trán năm 210 TCN, tháa táng Lý Tá và hoán quan Triáu Cao làm chiáu giá, buác thái tá Phù Tô, con trai đáu của Tán Thủy Hoàng tá. Lúc đó, Phù Tô đang phá trách công việc xây đáng Vạn lý tráng thành. Khi chiáu chết đán, có ngái can ngăn Phù Tô, nói ráng coi chết chiáu chết giá, Phù Tô trả lái: "Quân số thán tá, thán bát tá bát trung; phá số tá vong, tá bát vong bát hiáu", rái tá theo chiáu chết giá mà ông nghĩ là thát. [Phù Tô váa là con, váa là bá tôi của Tán Thủy Hoàng]. Về phán Lý Tá và

Triáu Cao, hai ông lập nên i con thá cáa Tán Tháy Hoáng là Há Hái lên ngái, tác Tán Nhá Thá (trá vì 209-207). Triáu Cao giám pha Lý Tán nên Nhá Thá giát Lý Tá. Triáu Cao lên làm tá táng giát Nhá Thá, lập Tán Anh là con cáa thái tá Phá Tô lên làm vua tác Tán Tam Thá (trá vì 206-203). Tán Tam Thá lập i giát Triáu Cao. Tán Tam Thá đáu hàng khi Láu Bang đánh há Tráng An (Thiám Tây) năm 203 TCN.

12. Trán Tráng Kim, Nho giáo, quyán tháng, Sài Gòn: Nxb. Trung Tâm Hác Liáu Bá Giáo Dác, 1971, tr. 130.

13. Trán Tráng Kim, sád. tr. 211.

14. Phan Huy Lê trích dán trong bài "Phan Thanh Gián (1796-1867): con ngái, sá nghiáp và biách cuái đái", đáng trong sách Tìm vá cái nguán, táp 2, Nxb. Thá Giái, 1999, tr. 716.

15. Phám Văn Sán trích dán, sád. tt. 240-241.

16. Nguyán Pháng dách, sád. tr. 188.

17. Trán Huy Liáu (1901-1969): Nguyên quán làng Vân Cát, huyán Vá Bán, tán nh Nam Đánh. chá bút Đông Pháp Thái Báo (1925-1927), chi bá tráng chi bá đác biát cáa Viát Nam Quác Dân Đáng & Sài Gòn, bá Pháp bát đáy Côn Đáo trong năm năm. Mán hán tù, ông ra Bác năm 1935 và gia nháp đáng CSĐD năm 1936. Năm 1939, ông bá Pháp bát trá lập i, đáy đi Sán La, rái an trí năm 1942 & Thái Nguyên, và Yên Bái. Năm 1945, ông trán vá Hà Nái làm báo Cáu Quác cáa Viát Minh trong vòng bí mát. Khi Viát Minh cáp chính quyán ngày 2-9, ông đác Há Chí Minh giao làm bá tráng bá Tuyên Truyán trong chính phá Viát Minh đáu tiên. Ông đác cá làm tráng phái đoàn Viát Minh gám Nguyán Láng Báng và Cù Huy Cán, vào Huá cháng kián viác thoái vá cáa vua Báo Đái tái cáa Ngá Môn ngày 30-8-1945. Năm 1946, Há Chí Minh cá Trán Huy Liáu làm uá viên tháng trác Quác Hái. Cuái cùng, năm 1953, Trán Huy Liáu trá thành Tráng ban Nghián cáu Sá Đáa cáa nhà cám quyán cáng sán, mát chác vá không có quyán hành.

18. Phan Huy Lê trích dán, sád. tr. 716.

27. Yoshiharu Tsubo, Nền Văn Hóa Việt Nam ở Việt Nam và Trung Hoa, Nguyễn Đình Đầu chủ biên, TpHCM: Ban Khoa Học Xã Hội Thành Phố, 1990, tr. 204.